

SÉMIOLOGICKÉ FUNKCE KONCEPTUÁLNÍHO RÁMCE

(Plaidoyer kritického racionalismu a pocta autora
externím učitelům K. Popperovi a T. Kotarbińskému)

Ladislav TONDL

SEMIOTIC FUNCTION OF A CONCEPTUAL FRAMEWORK

The paper concerns semiotic functions of a conceptual framework, i.e. the system of concepts connected with a specified thematic or problem domain, or, in other words, with a specific semantic space. Conceptual framework plays an important role in specifying the structure of the domain and its specific rules.

---

1. Výchozí poznámky

Při různých stránkách poznávacích cílů, výzkumných záměrů a programů, které si činí nárok na pochopení a vysvětlení jevů a procesů ve vymezených tématických nebo problémových okruzích, zejména pak ve vědeckých a technických disciplínách, pokládáme za samozřejmé, že máme k dispozici to, co nazýváme „konceptuálním rámcem“ vázaným na studium daného tématického nebo problémového okruhu. Konceptuálním rámcem přitom rozumíme soustavu pojmů, a to obvykle uspořádanou soustavu dostatečně spolehlivě interpretovatelných a vzájemně spjatých pojmových prostředků, které umožňují srozumitelné a dostatečně přesné vyjádření zjištěných nebo možných stavů nebo situací v rámci dané tématické nebo problémové oblasti, vysvětlení těchto stavů, jejich možné predikce, respektive vyjádření postupů, metod nebo možností jejich praktického vytváření a uplatnění. V oborech lidských činností, které souvisejí s disciplínami označovanými někdy jako „tvrdé vědy“, se předpoklad konceptuálního rámce pokládá za něco samozřejmého, za jakési „conditio sine qua non“. Proti tomu v mnoha jiných typech nebo sférách lidských činností a s nimi spojené komunikace se může zdát, že plně vystačíme s běžným jazykem, s tím, co bývá někdy charakterizováno jako „jazyk všedního dne“ („Alltagsprache“), jako „zdravý selský rozum“ nebo „common sense“ (tj. všemi sdílený smysl). To je nepochybně v mnoha případech ospravedlnitelné zejména proto, že okruh účastníků nebo uživatelů dané komunikace opravdu sdílí shodný nebo značně podobný smysl aplikovaných pojmů. V jiných případech však takový předpoklad může vést ke klamným iluzím nebo omylům, zejména v situacích, kdy

autor nebo mluvčí předkládá své názory a postoje s jistou arogancí sebejistoty, se zdáním, že všichni potenciální příjemci sdílejí jeho interpretace pojmových východisek, jak je tomu nezřídka v masových sdělovacích prostředcích, při politické a ideologické propagandě apod.

Vymezený, dostatečně přesně specifikovaný konceptuální rámec umožňuje nejen spolehlivé a odborné nebo akademické obci jednoznačně srozumitelné vyjádření zjištěných znalostí, a to nejen empirických, ale také vyjádření generalizací nebo pravidel pro vymezené tématické oblasti. Tak je tomu běžně v oborech, které bývají charakterizovány jako „tvrdé vědy“, tj. v přírodních vědách, v technických oblastech a v matematice a logice. Konceptuální rámec je soustavou pojmů, které z formálního hlediska mají charakter atributů, tj. predikátů nebo funkcí, a které také umožňují specifikovat entity, třídy entit, vyjádřit nejen jejich jedinečné, ale také obecné vztahy.

Svízelnější situace vyvstává, pokud pracujeme jen s běžným jazykem nebo pojmy, jejichž sémantika není zcela jasná, jejichž význam se mění, a to obvykle v souvislosti s historickými změnami, se změnou kontextu určité komunikace apod. Pak ovšem můžeme snadno podlehnout iluzím o stabilitě a jednoznačné srozumitelnosti konceptuálního rámce, s nímž operujeme. To se týká například operací s pojmy, jejichž sémantika je dána aktuálním, zpravidla pak empiricky zjištěným stavem. Jen dobře znalostně vybavený odborník je na pochybách, mluví-li jeho méně kvalifikovaní kolegové o pravěkých „městech“ nebo „vesnicích“, tj. o sídlištích, která jsou přirozeně jinak specifikována než to, co dnes pokládáme za „města“ a „vesnice“.

Ještě obtížnější je rozpoznat to, co by bylo možno nazvat „ideologickým zastíráním“ některých termínů, jakými jsou například termíny „pracující“, „dělnická třída“, jakými byl „boj za mír“ a jiná hesla totalitní ideologie a režimu monopolní moci. To se týká také různých manipulací s termíny „demokracie“, „revoluce“ aj. Jen starší generace si vzpomene, že za „demokratické díly“ byly totalitní ideologií označovány skupiny a lidé prosazující teror nebo nastolení diktátorských režimů. Také termín „revoluce“ byl spojován s jakousi gloriolou, takže většina trpělivých a poslušných občanů akceptovala jako samozřejmost, že jsme měli „revoluční odborové hnutí“ (a to přesto, že to byly naprosto poslušné odbory), „vědeckou“ nebo „vědeckotechnickou revoluci“ a dokonce také „husitskou revoluci“. Mnohá z takových „ideologických zastírání“ prosazovaná komunistickou ideologií dosud přežívají a jsou brána jako jakási samozřejmost. To se týká také termínů „fašismus“, „fašistický“ a protifašistický“. Ti naši občané, kteří pamatují na druhou světovou válku, si jistě dobře připomenou, že hlavní těžiště této války v Evropě bylo v potlačení německého nacionálního socialismu, že po vál-

ce bylo nutno provést „denacifikaci“ a nikoliv „defašizaci“. Protože však Komunistická internacionála v polovině 30. let obrátila svou hlavní kritiku z kritiky reformních socialistických hnutí, s nimiž počala usilovat o vytváření „lidových front“, na kritiku pravicových nacionalistických proudů a termín „socialismus“ zde překážel, volila jako obecný termín „fašismus“, i když šlo o specifické italské nacionalistické hnutí. U nás po roce 1948 tato terminologie byla všeobecně prosazována a slyšíme toto terminologické dědictví dosud opakovat, a to i ústy rozumných lidí.

V přirozených jazycích často operujeme pojmy, které jsou spojeny s jinými typy „zastínění“ (v sémantickém smyslu), například „zastínění“ emotivního, pochvalného či oceňujícího, pejorativního apod. Značná část těchto pojmů vykazuje rysy, které jsou typické pro to, co označujeme termíny „vágnost“ nebo „fuzzy“. To znamená, že můžeme být často na rozpacích, máme-li sledovanou entitu zařadit do množiny vytvářené daným pojmem nebo do komplementu této množiny. Jiné problémy vznikají při formulacích otázek pro různé druhy empirických výzkumů, v nichž je použito různým způsobem „zastíněných“ pojmů, v nichž postrádáme dokonalejší znalost sémantické problematiky otázek. To se týká také tzv. sugestivních otázek, které často slyšíme z úst méně kvalifikovaných tazatelů a zejména tzv. moderátorů diskusí. Ptá-li se takový tazatel potenciálního respondenta na jeho názory na to, co nazve „příčiny současných ekonomických potíží“, vnucuje touto formulací danému respondentovi názor, že takové potíže existují, že je prokázána jejich existence apod. Jiné případy sémantického zastínění některých termínů nebo slovních komplexů mohou také souviset s celkovým kontextem výrazů, v nichž jsou tyto termíny užity. Jistým problémem jsou rovněž rozdíly v rozsahu sémantického prostoru předpokládaných ekvivalentů v různých jazycích. Stačí si vzpomenou na anglický termín „belief“. Pokud tento termín vždy a ve všech kontextech překládáme jako „víra“, může to vést k mnoha omylům, neboť může jít často o okolnosti vyjadřované termíny „přesvědčení“, „uznávaný“, „předpoklad“ a některé další významy.

2. Pojem „konceptuálního rámce“

O pojmu „konceptuálního rámce“ jsme dosud řekli, že jde o soustavu pojmů, a to jistou upořádanou soustavu umožňující srozumitelné a dostatečně přesné vyjádření aktuálních nebo možných stavů nebo situací v rámci dané tématické nebo problémové oblasti, zejména pak popis, charakteristiku, vysvětlení nebo predikci těchto stavů, respektive metod, postupů a prostředků nezbytných k jejich praktickému vytváření nebo uplatnění. Tuto obecnou

charakteristiku je třeba dále zpřesnit, a to s ohledem na aplikace konceptuálního rámce v komunikaci kvalifikovaných odborníků vzhledem k vymezené a dostatečně specifikované tématické nebo problémové oblasti. K potřebnému zpřesnění uvedené charakteristiky je účelné připojit ještě následující další charakteristiky:

- Konceptuální rámec je souborem slovních znaků, ve zvláštních případech také grafických nebo jinak vyjádřených znaků (například světelných nebo zvukových), které jsou ovšem jen významovými ekvivalenty slovních znaků nebo jiným, zejména účelovým vyjádřením slovních znaků. Tyto znaky jakožto prvky konceptuálního rámce mají svůj specifikovaný význam, přičemž podstatnou a pro zajištění sémantických funkcí daného konceptuálního rámce důležitou složkou významu je ta složka, která v logické sémantice bývá charakterizována jako smysl nebo také intenze, tedy to, co se tradičně nazývalo obsahem pojmů. Při tom to, co logická sémantika nazývá denotací nebo extenzí, co bývalo nazýváno rozsahem pojmů a co tvoří množinu shodně označovaných entit, stavů, událostí, činností nebo procesů, může být méněno, rozšiřováno, doplňováno o nově vznikající entity, stavy nebo události a děje. Smysl pojmů byl tradičně specifikován v podobě definice, tj. určením nadřazeného rodu a specifických atributů nebo funkcí. Definice v tomto kontextu ovšem nemůže být chápána jen jako určení obecnější množiny nebo třídy, do níž je definovaná entita zařazena, ale jako souhrn obecnějších rysů či atributů spolu se specifikací rysů pro daný pojem podstatných.
- Konceptuální rámec je vždy specifikován vzhledem k určité vymezené tématické nebo problémové oblasti. Tématickými oblastmi rozumíme entity, děje nebo procesy, kterými se zabývají různé poznávací oblasti, například fyzika, chemie, ale také studium literatury nebo jiných sfér lidské kreativity, tj. různé oblasti lidských artefaktů. O problémových oblastech mluvíme častěji v souvislostech s různými typy lidských činností a lidského jednání, které jsou specifikovány svou cílovou orientací. Problémovou oblastí je například sféra ochrany a péče o lidské zdraví, sféra zajišťující dostatek obživy, kulturních potřeb a kulturní seberealizace. Jde přitom jen o jinak charakterizovanou tématickou orientaci, která je specifikována především společenskými a hodnotovými požadavky, sférou hodnot a hodnotových potřeb nebo cílů.
- Tématická nebo problémová oblast vzhledem k adekvátnímu konceptuálnímu rámci vytváří doménu entit, která je částí aktuálního nebo možného, konstruktivního nebo virtuálního světa, která však také může mít svoji strukturu, svoje členění podle podstatných rysů nebo kritérií. Takto

je například sféra aktuální přírody členěna na živou a neživou, živá příroda na flóru a faunu apod. Poněkud jinak je členěna velice různorodá sféra lidských pracovních činností, v níž za podstatná kritéria jsou považovány odlišné cílové orientace. Takto lze si pak představit různé domény, které ovšem nejsou odděleny nepřekročitelnými hranicemi, jejichž děje se mohou vzájemně ovlivňovat, postupovat a na sobě záviset. Je tedy přirozené, že soubory pojmových prostředků a tudíž konceptuální rámce se vytvářejí a rozvíjejí vzhledem k potřebám poznání entit, dějů a procesů v rámci těchto domén, k potřebám manipulací i praktického využití těchto procesů.

- Analytický charakter poznávacích procesů, a to především poznávacích procesů novověké vědy posledních období, vedl k potřebám odlišit různé úrovně, a to zejména podle prostorových charakteristik. Takto je tradičně odlišována makroúroveň, mikroúroveň, respektive fyzikálně charakterizované úrovně, tj. například úroveň molekulární, atomová, subatomová, respektive další předpokládané úrovně. Tomu pak mohou odpovídat konceptuální rámce různých úrovní, určení vazeb prvků různých úrovní a tudíž účelné využití teorie typů (v logickém smyslu).
- Pro převážnou většinu konceptuálních rámců jsou typické poměrně přesně vymezené vztahy jednotlivých pojmů, které tvoří základní prvky těchto rámců, respektive takové vztahy jsou pokládány za rysy ideálního typu konceptuálního rámce. V tomto smyslu jako vzorový působil konceptuální rámec klasické mechaniky s jeho pojmy „tělesa“, „síly“, časových a prostorových dimenzí, energie, práce a řady dalších odvozených pojmů, a to i tehdy, když se ukázalo, že toto vzorové schéma není ani univerzální ani nelze hledat jeho úplné analogie ve všech odlišných doménách, že v těchto odlišných doménách mohlo působit jako zavádějící. To se týkalo zejména nových oblastí, v nichž nebylo možno vystačit se schématy determinismu, kontinuity apod. Také z těchto důvodů je žádoucí, aby byla koncipována omezená kompetence daného konceptuálního rámce, aby tato kompetence nebyla přenášena do jiných oblastí, jejichž povaha vyžaduje operace s jiným konceptuálním rámcem.
- Důležitým rysem konceptuálních rámců, a to zejména pro empirické a technické oblasti, je spolehlivá operacionalizace podstatných prvků konceptuálního rámce. Operacionalizací zde rozumíme spolehlivou a ověřitelnou možnost rozhodování a přiřaditelnosti těchto prvků entitám, dějům nebo procesům, o nichž se v rámci racionálních činností vzhledem k dané doméně vyjadřujeme. Klasickým příkladem operacionalizace je proveditelnost kvantifikace, měření nebo aplikabilita vhodné

škály. Operacionalizací je však také experimentální ověření dispozičního atributu, tj. atributu, který se projeví jen při realizaci jistých podmínek. (dispozičním atributem je například rozpustnost v určité tekutině, vodivost při zapnutí elektrického proudu procházejícího testovaným objektem aj.) Za operacionálně rozhodnutelné je také možno pokládat tzv. okraj neostrosti, tj. oblast, kdy na rozhodnutí o přiřazení nebo nepřičazení příslušného atributu nelze spoléhat, respektive, kdy je daná úloha nerozhodnutelná.

Uvedené charakteristiky základních náležitostí konceptuálního rámce představují spíše obraz důležitých rysů ideálního typu konceptuálního rámce nebo soubor postulátů, který by dokonalá a spolehlivá podoba konceptuálního rámce měla splňovat. To také znamená, že při popisech a vysvětlení jevů, procesů, stavů nebo situací v dané doméně, respektive při formulaci postupů, návodů nebo pravidel, jejichž uplatnění by umožnilo vyvolat nebo realizovat žádoucí nebo potřebné stavy či procesy, často operujeme konceptuálním rámcem, který uvedené rysy nebo postuláty splňuje jen zčásti. Zde vznikají v řadě oborů, zejména pak v tzv. měkkých vědách, značné obtíže vyvolané tím, že často operujeme disponibilním konceptuálním rámcem, který je založen jen na běžném přirozeném jazyce nebo jazyce běžné komunikace, aniž jsme si vědomi omezení a interpretačních obtíží. Tyto obvykle vznikají při srovnání různých výpovědí, při konfrontaci výpovědí vytržených z různých kontextů apod. Podléháme tak často iluzi, že operujeme normálním konceptuálním rámcem, o němž mylně předpokládáme, že má univerzální charakter, že je použitelný pro všechny možné situace, že mu všichni v podstatě shodným způsobem rozumějí. To se zřejmě týká běžné specifikace osob, společenských a politických situací, hodnotových charakteristik použitelných v kontextech každodenní společenské komunikace. Tím vlastně, aniž jsme si toho plně vědomi, rozšiřujeme původní sémantický prostor termínů vzniklých a tradičně používaných v jiných kontextech a jiných situacích. Pochopitelně nemíníme zavrhnout nebo potlačit takový způsob vyjadřování, časté používání různých typů metaforických nebo obrazových výrazů. Nemůžeme zabránit občanům, aby lidi svého okolí označovali jako „krásné“ a „ošklivé“, „chytré“ a „hloupé“, respektive jinými, v zásadě na zcela subjektivních hodnotových postojích založenými atributy. Nemůžeme však na základě takových atributů koncipovat statistické rozložení v dané společenské pospolitosti. Jde ovšem o zcela evidentní příklad obtížně přijatelných složek jakéhokoliv konceptuálního rámce. V řadě jiných případů praktického popisu nebo charakteristiky tyto interpretační problémy a nejasnosti nejsou zdaleka tak evidentní.

Hlavní nebezpečí takových aplikací některých méně spolehlivých prvků zdánlivě uznávaného a přijatelného konceptuálního rámce tkví v tom, že tímto postupem imputujeme označovaným entitám jiný význam a někdy i jinou funkci a současně rozšiřujeme sémantický prostor použitého slovního označení. Sféra, v níž jsme se s takovými postupy nejčastěji setkávali, bylo politicko-ideologické zpravodajství a jevy, které jsme charakterizovali jako „ideologické zastínění“. Komunistická propaganda označovala své stoupence a spojence v tzv. třetím světě zpravidla jako „demokratické síly“, aby jim mohla přiřadit pozitivní a všeobecně přijatelné rysy, i když šlo často o proudy a směry, které se nijak neštítily použít teroristických postupů. Současně s tím deformovala význam termínů „demokratický“ a „demokracie“. Stejně tak termín „lidová demokracie“ měl být jen jakousi přijatelnější zástěrkou diktatury jediné strany monopolní moci. V řadě mnoha dalších případů „ideologického zastínění“ takové imputování jiného významu s kladnými nebo alespoň s přijatelnými významovými rysy bylo méně nápadné, nicméně ovlivňovalo nebo mohlo ovlivňovat postoje příjemců. Funkci jistého zastínění a tím i ovlivnění příjemců mohou mít i některé mimoslovní komunikační projevy, gestikulace a zejména projevy sebejistoty mluvčích některých sdělení nebo zpráv. Je ostatně zajímavé, jak takové mimoslovní komunikační projevy, které byly typické pro hlasatele ideologie monopolní moci, si rychle osvojili i někteří hlasatelé odlišných názorů, a to často s úmyslem posílit přesvědčivost svých vystoupení.

Úlohu jistého zastínění mohou mít i ty rysy komunikace, které naznačují emotivní dimenze, citový vztah mluvčího k vyslovované tématice nebo k předkládaným postojům. Takové rysy mohou ovlivnit to, co lze obecně charakterizovat jako přijatelnost předkládaných názorů nebo postojů, mohou nahrazovat věcnou argumentaci nebo racionální ospravedlnění. Totéž platí o jistém nadbíhání postojům nebo pocitům příjemců, a to obvykle v podmínkách masové komunikace a v situacích, kdy podstatná část příjemců není příliš nakloněna racionální argumentaci. (Pro tuto podobu komunikace, obvykle spojené se sociální, sociálně-politickou a ekonomickou tematikou, se často používá termínu „populismus“. Do téže nebo příbuzné sféry patří také tzv. skupinová propaganda, kdy řečník nebo mluvčí apeluje na převládající, například zájmovou, profesní, kulturní nebo etnickou orientaci příjemců komunikace.)

3. Úloha konceptuálního rámce při tvorbě obrazu domény a její struktury

Otázka o úloze pojmů i celého konceptuálního rámce při tvorbě obrazu domény a její struktury by mohla být identifikována se starým a do značné míry tradičním problémem epistemologických úvah, který je implicitně obsažen ve sporech platonismu a realismu, racionalismu a empirismu, konstruktivismu a různých koncepcí „odrazu“, „zobrazení“, respektive realisticky pojeté reprezentace toho, co někteří nazývají „objektivním světem“. Ostří těchto sporů lze pochopitelně značně otupit zjištěním, že jakákoliv výpověď o entitách, stavech nebo dějích světa, který pokládáme za objektivní a tudíž nezávislý na jakékoliv výpovědi i možnosti potenciální výpovědi, je nemyslitelná bez aplikace znaků a slovních znaků a jejich uplatnění ve vyjádření takového postoje. Ve vztahu k takovému vyjádření a tudíž zjištění je možno také vyslovit pochybnosti o smysluplnosti takového sporu, stejně tak jako o smysluplnosti otázky, zda podnět něčeho je podnětem, neuvažujeme-li také o jeho odezvě, zda byla dříve slepice (a to nikoliv určitá slepice) nebo vejce. Rozebíráme-li úlohu konceptuálního rámce při tvorbě obrazu dané domény a především její struktury, neklademe přednostně otázku o prioritách ve vztazích entit domény a prvků použitého nebo použitelného konceptuálního rámce. Jde především o to, že operujeme s pojmovými prostředky, jejichž sémantika se opírá o dosaženou úroveň znalostí, respektive znalostí, které jsou v dané situaci k dispozici.

Při operaci s pojmy, které jsou prvky určitého konceptuálního rámce, nejde jen o slovní, jazykovou, psanou nebo fonetickou podobu těchto pojmů, ale také o řadu dalších aspektů, z nichž za důležité pokládáme tyto:

- S každým pojmem spojujeme obvykle jistý sémantický prostor, který má nebo může mít dopady na každé další užití tohoto pojmu. Je jen obtížné možno předpokládat, že interpretace nových užití pojmu nejsou ovlivněny znalostí nebo zkušeností dřívějších interpretací. Sděluje-li pracovník medicínské laboratoře výsledky krevních testů určitého pacienta, umožňuje tím lékaři, který zadal tyto testy, zpřesnit předchozí diagnostické rozhodnutí nebo dokonalejší volbu možných terapeutických postupů.
- S určením sémantického prostoru použitého prvku konceptuálního rámce jsou zpravidla spojována jistá pravidla charakteristická pro tento prostor. Jde o známý princip užití znaků, znakových systémů nebo jazyka v určitém komunikačním procesu. V tomto procesu nelze totiž zcela oddělit sémantické dimenze od dimenzí syntaktických. Zůstaneme-li u uvedeného příkladu z medicínské laboratoře, můžeme poukázat na to, že zkušený

pracovník laboratoře i kvalifikovaný lékař většinou dobře znají závislost nebo provázanost některých typických symptomů.

- Poukaz na sémantické a současně také syntaktické aspekty aplikací jistých prvků konceptuálního rámce je možno dále rozšířit upozorněním na to, co odpovídá pragmatickým aspektům. Rozhodnutí o aplikaci některých prvků konceptuálního rámce může být spojováno s upozorněním na některá omezení, na pravděpodobnost nebo dokonce na očekávání některých vážných ohrožení, možných ztrát nebo rizik. Přifazení některých pojmů jakožto prvků specifického konceptuálního rámce může být chápáno jako výzva nebo naléhavé doporučení k startu jistých opatření, důležitých kroků nebo významných rozhodnutí. Takové pragmatické dimenze mají zjištěná a potvrzená diagnostická rozhodnutí, na která jsou pak vázána důležité terapeutické kroky.
- Použití určitého prvku vymezeného konceptuálního rámce tak může, a to nejzřetelněji v komunikaci s odbornou tematikou, začlenit pojednávanou entitu, událost nebo proces do zřetelně specifikovaného sémantického prostoru. Účastník komunikace s dostatečnou kompetencí tak může identifikovat tuto entitu se vším, co je mu známo o uvedeném sémantickém prostoru, o příslušných pravidlech typických pro daný prostor, o známých metodách nebo způsobech manipulace, o potřebných opatřeních, rizicích, o možném prospěchu nebo ztrátě apod. Jinak řečeno, s použitím určitého prvku vymezeného konceptuálního rámce mohou být asociovány nejen jeho sémantické, ale také další dimenze, zejména ty, které odpovídají sféram adekvátních pravidel, generalizací, potřebných opatření nebo aktivních zásahů, důležitých instrukcí nebo varování, respektive dalších informačních dimenzí.

Z uvedených charakteristik aplikací prvků vymezeného konceptuálního rámce vyplývá také informační charakteristika, a to v komunikaci s odbornou tematikou, které se účastní další subjekty s dostatečnou kompetencí. To, co bychom mohli nazvat informační hodnotou výpovědi využívající určitého prvku vymezeného konceptuálního rámce, má charakter toho, co sémantická teorie informace nazývá „přenesenou informací“ (transinformací) nebo „pragmatickou informací“ (Tondl 1989, 1996). Jinak řečeno, informační hodnota této výpovědi nezávisí jen na informačním obsahu použitého pojmu, ale také na kompetenci a tudíž na znalostním a informačním vybavení účastníka komunikace jakož i na cílech dané komunikace, respektive na problémové situaci, k jejímuž řešení má daná komunikace přispět. Konceptuální rámec vytváří tudíž jistý sémantický prostor a užití některých prvků tohoto rámce poskytuje jistý, zpravidla jen dílčí obraz o tomto prostoru.

Je přirozené, že takové významnější osvětlení sémantického prostoru, který je částí universa dané komunikace a tudíž její tematiky, je závislé na erudici, kvalifikaci a tudíž rozsahu znalostí účastníků komunikace, přičemž znalost je v tomto kontextu chápána jako znalost někoeho, tj. jeho propoziční postoj (Tondl 2002).

Uvedené schéma aplikací prvků konceptuálního rámce je možno chápat také tak, že znalost již dosažená a uznávaná nebo akceptovatelná a ospravedlnitelná vždy tak či onak ovlivňuje poznání dosud neznámého, že v nové a dosud neprozkoumané doméně hledáme minimálně analogie již známé a prozkoumané struktury, což se týká také prvků neprozkoumané domény, vztahů a funkcí těchto prvků, struktury celé domény a pro tuto doménu typických pravidel a generalizací. Je však třeba zdůraznit, že v zásadě nemáme jinou cestu, že minimálně pro označení nových a dosud neznámých skutečností musíme použít konceptuálních rámců a, obecně vzato, také jazyka, které jsme dosud měli k dispozici. Každá aplikace jazyka totiž vždy implícite zahrnuje také jisté, byť omezené, respektování sémantiky tohoto jazyka. Tento princip je možno vyjádřit také takto: Člověk může vstupovat do nových oblastí i nových světů, má právo na tyto vstupy a také často po nich touží, spojuje je s jistým očekáváním, s určitým cílem a často i s nemalou nadějí. Tyto vstupy však nejsou bezcílné, byť často spojené s řadou náhod, nejsou realizovány s prázdnou hlavou, tj. bez jakýchkoliv znalostí a zkušeností, zpravidla pak znalostí a zkušeností načerpaných častěji po cestách v aktuálním světě, patrně méně často po cestách ve světech vysněných, iluzivních, žádoucích, konstruktivních, virtuálních a dalších jiných, byť značně vzdálených aktuálnímu světu. Takové světy mohou být nebo jsou svými tvůrci koncipovány jako modely toho, co je žádoucí, co je spojeno s jejich cílovou orientací nebo, obecně vyjádřeno, s jejich vizí. Nelze přitom vyloučit, že spojení obou způsobů cestování může být vhodným pozadím těch cest, které poté nebo s větším či menším odstupem budeme pokládat za cesty kreativní.

4. Konceptuální rámec a struktura domény

Poukázali jsme již na to, že konceptuální rámec je vymezen vzhledem k určité tématické nebo problémové oblasti a tudíž vzhledem k určité doméně. Z formálního hlediska může být doména považována za komplex souborů individuálních entit, které mohou být proměnnými těch denotátů, které mají charakter obecných nebo druhových jmen nebo, jinak vyjádřeno, predikátů, funkcí, relací a dalších typů takových jmen, které lze obecně charakterizovat

jako universalia. Lze pochopitelně uznávat za přijatelná odlišná formální schémata množin a jejich prvků, respektive schémata několikera úrovní těchto prvků a jejich množin, a to podle povahy a typické struktury dané domény. Jde-li o více úrovní, je účelné inspirovat se formálními systémy na bázi teorie typů, tj. například množin prvků různých úrovní, jak je tomu v některých přírodovědeckých disciplínách rozlišujících molekulární, atomovou další subatomové úrovně apod.

Pro pojetí konceptuálního rámce vzhledem k dané doméně a její struktuře je podstatná specifikace této domény, tj. její začlenění do širších souvislostí, v podstatě v duchu tradic „genus proximum“ a „differentia specifica“. Tato specifikace může mít různý rozsah, a to především s ohledem na rozsah znalostí o dané doméně. Tyto znalosti mohou zahrnovat různé stupně a tím i rozsahy znalostí, zejména tyto stupně:

- globální charakteristika dané domény, její povahu a základní charakteristiky a funkce,
- struktura dané domény, její hlavní složky, jejich vzájemné vztahy,
- znalosti o obecných vztazích prvků nebo složek dané domény, zjištěné a potvrzené generalizace, respektive pravidla typická pro danou doménu.

Při komunikaci, v níž jsou využity prvky užitého konceptuálního rámce, se obvykle předpokládá, že subjekt aplikující tyto prvky má dostatečné znalosti o doméně, která je spojována s daným konceptuálním rámcem, a to zejména v uvedených stupních. Pak tento subjekt vtiskuje úplný smysl aplikovaným prvkům použitého konceptuálního rámce. Použije-li chemik při analýze zkoumané látky užitých chemických termínů, pak obvykle předpokládáme – obecně vyjádřeno – že ví, o čem mluví, tj. že se opírá o uvedené stupně znalostí. S podobným předpokladem počítáme, podává-li lékař anamnézu pacienta, sděluje-li výsledky provedených testů nebo vyslovuje-li svou hypotézu pravděpodobné diagnózy. Obtížnější situace vzniká u příjemců komunikace, v níž bylo použito daného konceptuálního rámce. Pokud příjemci nedisponují znalostmi o příslušné doméně, pak jejich potenciální interpretace a tudíž dostatečné pochopení daného sdělení nemusí být úplná. To také ukazuje důležitost vzájemného propojení sémiotických a znalostních předpokladů v komunikaci, v níž bylo použito daného konceptuálního rámce. Pokud příjemci nedisponují znalostmi o příslušné doméně, pak jejich potenciální interpretace a tudíž dostatečné pochopení daného sdělení nemusí být úplná. To také ukazuje důležitost vzájemného propojení sémiotických a znalostních předpokladů v komunikaci, v níž byly aplikovány prvky konceptuálních rámců. Pokud tomu tak není, mohou i tyto prvky, zejména pro nedostatečně

kvalifikované účastníky komunikace, fungovat jako výrazy s větším nebo menším „zastíněním“.

„Zastínění“ v uvedeném smyslu nejsou nepodobné situaci, kdy buď autoři nebo častěji ještě příjemci komunikace s aplikací prvků konceptuálních rámců operují s těmito prvky současně s vlastní iluzí, že mají dostatečné nebo dokonce vyhovující znalosti o domně, k níž se použité prvky vztahují. Takto se pak vytváří informační transfer, který je jen zdánlivým, často naprosto neúplným a někdy i klamným přenosem informace, může vést k negativním dopadům nebo důsledkům takové komunikace, k pochybným rozhodnutím nebo nevhodné činnosti.

Patrně ještě častější, a to zejména ve sférách sociálně-politické publicistiky masových sdělovacích prostředků a v mediálních sférách v nejširším smyslu, se manipuluje s pojmy a slovy běžného přirozeného jazyka s mylným předpokladem, jako by šlo o všeobecně srozumitelné a všemi účastníky těchto forem komunikace shodně interpretovatelné prvky něčeho, co má charakter uznávaných konceptuálních rámců. Takto se rozšiřuje iluze o tom, že občané se něco nového dozvídají, že mohou mnohé problémy lépe pochopit, lépe akceptovat některé hodnotové postoje. Právě tyto situace vytvořily rozsáhlé prostory možné manipulace s názory příjemců této komunikace, možnosti ovlivňování jejich hodnotových postojů.

V zásadě však každá aplikace konceptuálního rámce a jeho prvků v komunikačním procesu v sobě skrývá potenciální nebezpečí, že včleňujeme všechny označované entity, jevy nebo procesy do sémantického prostoru, který již známe a který již označujeme použitými pojmy. Jinak řešeno, při manipulacích s novými, dříve neznámými nebo nově zjišťovanými entitami, jevy nebo procesy nemůžeme zcela vyloučit skutečnost, že tyto entity, jevy nebo procesy vidíme, posuzujeme i vysvětlujeme prizmatem dosavadních znalostí a zkušeností. (Jde o skutečnost, která bývá v některých epistemologických studiích označována jako „screening off“, tj. vidění, poznávání, pochopení nebo vysvětlení nového, nově zjišťovaného nebo dosud neznámého přes paraván toho, co je známé, již vysvětlené nebo s čím jsme již dříve manipulovali.) Proto například věda 19. století hledala v přírodním dění zákony, pravidelnosti a soustavy analogické principům Newtonových zákonů, tj. zejména soustavy těles a sil, soustavy deterministických zákonů, soustavy spojených procesů apod. Poukazujeme-li na to, že se často neubráníme tomu, abychom v nově objevovaných nebo poznávaných procesech hledali analogie principů a zejména pravidel, která se osvědčila při poznání a vysvětlení dříve objevených jevů, procesů nebo jinak charakterizovaných skutečností, musíme rovněž připustit, že pro pokroky poznání a rozšíření našeho vědění

jsou rovněž důležité ty snahy, které mají povahu očištění nebo oproštění od stínů nebo zatemnění, které na nové znalosti vrhly stíny minulých znalostí. Z tohoto hlediska pro pokroky ve sférách i v povaze našich znalostí jsou mimořádně důležité ty postupy a procedury, které K. R. Popper analyzoval a specifikoval jako procedury falzifikace. Proto také pro zdokonalení, zpřesnění i rozšíření našich znalostí mají klíčový význam korektury dosavadních nebo dříve získaných znalostí. Tyto korektury jsou pak často podnětem pro revizi dosavadních konceptuálních rámců, pro tvorbu nových konceptuálních rámců spojených s modifikacemi, s novými koncepcemi nebo novým ustavením té sféry entit, jevů nebo procesů, kterou jsme charakterizovali jako doménu.

5. Konceptuální rámec a racionální činnost

Mohlo by se zdát, že konceptuální rámec vázaný na vymezenou doménu slouží především k vyjadřování znalostí o entitách, jejich stavech, situacích a procesech v této doméně. I když o této charakteristice funkcí konceptuálního rámce nelze pochybovat, je třeba respektovat to, že stavy nebo procesy v dané doméně také podstatně ovlivňuje činnost lidí, koncepce jejich cílů, vyhledávání použitelných prostředků, zejména pak prostředků určených nebo použitelných ke změnám některých stavů, vytváření a výroba použitelných prostředků, volba některých reakcí na možné stavy nebo situace apod. Jde tedy také o charakteristiky lidských činností, cílů a prostředků využitelných v těchto činnostech vztahujících se k vymezené doméně. Ponechme v centru pozornosti ty činnosti, které vycházejí ze znalostí o dané doméně, které lze považovat za racionální činnosti specifikované vzhledem k dané doméně. (Takovými činnostmi jsou tudíž nejen poznávací činnosti, ale také činnosti umožňující manipulace se stavy nebo procesy v dané doméně, například výrobní procedury, činnosti nebo postupy umožňující ochranu před nežádoucími stavy, činnosti umožňující navozovat nebo startovat některé procesy v dané doméně apod.)

Za racionální činnost je tradičně považována taková činnost nebo komplex vzájemně spjatých nebo na sebe navazujících kroků, které vycházejí z dosažených znalostí nebo zkušeností, na základě znalostí nebo zkušeností volí cíle těchto činností a k tomu potřebné a v dané situaci dostupné prostředky. (Latinský termín „ratio“ označoval nejen počet, účet, prospěch, ale také poměr, vztah, způsob řešení problému, a rovněž rozum, rozvahu, názor, závěr aj.) Proto také kvalita činností, která je označována jako racionální, bývá charakterizována vztahem cílů a prostředků, výsledků činnosti a nákla-

dů na tuto činnost, výstupů a vstupů nebo tím, co odpovídá efektivnosti, účinnosti, nebo analogicky charakterizovaným měřám.

Autor tohoto textu je přesvědčen, že tato uvedená charakteristika racionální činnosti je kusá a neúplná, že vyžaduje řadu dalších rozšíření, z nichž za důležitá je třeba pokládat následující:

- Je samozřejmé, že soubor znalostí a zkušeností, který poskytuje východiska k volbě a určení cílů a prostředků týkajících se dané domény, k níž je racionální činnost orientována, by měl být dostatečným souborem odpovídajícím dosud a v daném stadiu vývoje znalostí dosažené, potvrzené a vzhledem k dané doméně stadiu adekvátní úrovni znalostí.
- Za opravdu racionální je třeba pokládat činnost, která vychází nejen z dosavadní úrovně znalostí, ale také, a to především svou volbou cílů a prostředků, činnost, která respektuje a ctí uznávané lidské, tj. mravní, kulturní a společenské hodnoty.
- Racionální činnost je založena na rozhodování a volbě, a to především na volbě v adekvátním, dostatečném a dostupném souboru alternativních cílů a souboru alternativních prostředků. K tomu je nezbytná nejen znalost těchto alternativ, ale také posouzení a hodnocení těchto alternativ včetně hodnocení jejich očekávaných nebo možných dopadů, krátkodobých i dlouhodobých vlivů a následků v nejširším slova smyslu. (V tomto ohledu racionální činnost předpokládá integraci nejen znalostí a jejich využívání, ale také rozhodování a hodnocení, a to rozhodování a hodnocení alternativ.)

V souvislosti s uvedenými charakteristikami pojmu „racionální činnost“ či spíše jistého typu nebo modelu racionální činnosti je účelné poukázat na potřebné doplnění dříve uvedených charakteristik pojmu „konceptuálního rámce“: Cílem této studie bylo zdůraznění vazeb konceptuálního rámce se specifikovaným okruhem entit, jevů, stavů nebo procesů, které charakterizujeme jako doménu. To zahrnuje také znalosti struktury této domény, typických funkcí, pravidel a generalizací. To však zahrnuje také okruh aktuální i potenciální manipulace s prvky této domény, tj. především různých lidských činností a s nimi spojených cílů a stejně tak okruh hodnot, které jsou vázány na cíle, potřeby, přání nebo i možné a často jen iluzivní žádosti vkládané do činností vázaných na danou doménu.

Vzhledem k uvedené úloze racionálních činností, zejména pak těch činností, kterými jsme s to udržet, zachovat nebo v časovém i prostorovém smyslu rozšířit jisté stavy nebo situace a také ovšem vytvořit, stimulovat nebo utvářet nové stavy nebo situace, je účelné doplnit a zčásti modifikovat některé dříve vyslovené epistemologické závěry. Zdůraznili jsme úlohu do-

savadních znalostí jako jakéhosi prismatu, kterým nahlížíme, poznáváme a vysvětlujeme nově zjišťované entity, jevy nebo procesy, jako jistého paravánu, přes který takové entity, jevy nebo procesy poznáváme, označujeme a posuzujeme. Takové prisma či to, co je analogií paravánu, je ovšem značně širší. Zahrnuje i široké sféry našich činností, s nimiž můžeme s těmito entitami, jevy nebo procesy manipulovat, do nich zasahovat nebo je měnit, tj. tyto entity také ovládat, využívat jich k dosažení žádoucích cílů. To tedy znamená, že nejen epistemologické dimenze vázané na dosavadní úroveň znalostí, ale také ta sféra, kterou bychom mohli charakterizovat jako praxeologické dimenze (můžeme-li v tomto kontextu použít termínu, který zavedl a zdůvodnil T. Kotarbiński), má velký význam pro ustavení a ospravedlnění uznávaného konceptuálního rámce. To lze ospravedlnit také skutečností, že konceptuální rámce zahrnují často také tzv. dispoziční pojmy. Dispoziční pojmy jsou vázány na tzv. dispoziční schopnost nebo mohutnost dané entity, jevu nebo procesu, tj. prezentovat, a to za přesně vymezených podmínek, určitou vlastnost, žádoucí funkci nebo možnost produkce jisté procedury. Dispoziční schopností nebo mohutností je například „rozpuštěnost v specifikované tekutině“, „vodivost“ elektrického proudu, „dědičnost“ apod. Jde tedy o charakteristiku, vlastnost nebo funkci, která nastane, projeví se nebo se může uplatnit jen tehdy, jsou-li nastaveny jisté podmínky, startován jistý proces apod.

Dispoziční pojmy mají velký význam a jsou naprosto nepostradatelné pro ty domény, které jsou spojeny s technickým světem, s různými sférami technických artefaktů a technologických procedur. Podobný význam mají pojmy schopné vyjádřit dispoziční schopnost také ve sféře medicínských činností. Jde například o schopnost snížit horečku, vysoký krevní tlak, omezit bolest při některých medicínských zásazích. V některých oblastech lidských činností operujeme postupy nebo aplikujeme jisté procedury, které jsou nebo mohou být spojovány s potenciálním nebezpečím, s pravděpodobností negativních dopadů, s možností některých rizik apod. Jde tedy vlastně také o určitou dispoziční schopnost, byť ovšem v negativním smyslu.

Tradiční pojetí toho, co charakterizujeme jako „objektivní svět“ nebo jako „přírodu“, vychází z toho, že vytváření „světa pojmů“ a konceptuálních rámců bere v úvahu jednotlivé úseky nebo části tohoto světa nebo této přírody a tudíž to, co je charakterizováno jako „domény“. Lidská racionální činnost, která zahrnuje nejen sféru poznávacích činností, ale také různé oblasti kreativních činností, tedy umožňuje nejen přetvářet různé složky přírody, ovládat je nebo je přizpůsobovat našim cílům a potřebám, ale také vytvářet „nové světy“ a „novou přírodu“. Takto se pak vytvářejí nové domény

a vznikají potřeby nových konceptuálních rámců. Na této tvorbě nových domén a konceptuálních rámců se tudíž promítají také racionální činnosti, jejich výsledky, jejich klady i záporny a tím i hodnoty, které s těmito činnostmi spojujeme. Ty okruhy, o kterých jsme s to komunikovat, vyjadřovat se nebo je vysvětlovat, jsou tudíž spoluvytvářeny jak tou sférou lidských činností, kterou Francis Bacon označil termínem „scientia“, tak také sférou označenou termínem „potentia“, respektive koincidencí obou sfér.

*Filozofický ústav AV ČR
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika*

LITERATURA

- TONDL, L. (1989): Pragmatic Information. In: Singh, M. G. (ed.): *Systems and Control Encyclopedia*. Pergamon Press, Oxford, New York 3856 – 80.
- TONDL, L. (1996): *Mezi epistemologií a sémiotikou*. Filosofia, Praha.
- TONDL, L. (2002): *Znalost, její lidské, společenské a epistemologické dimenze*. Filosofia, Praha.